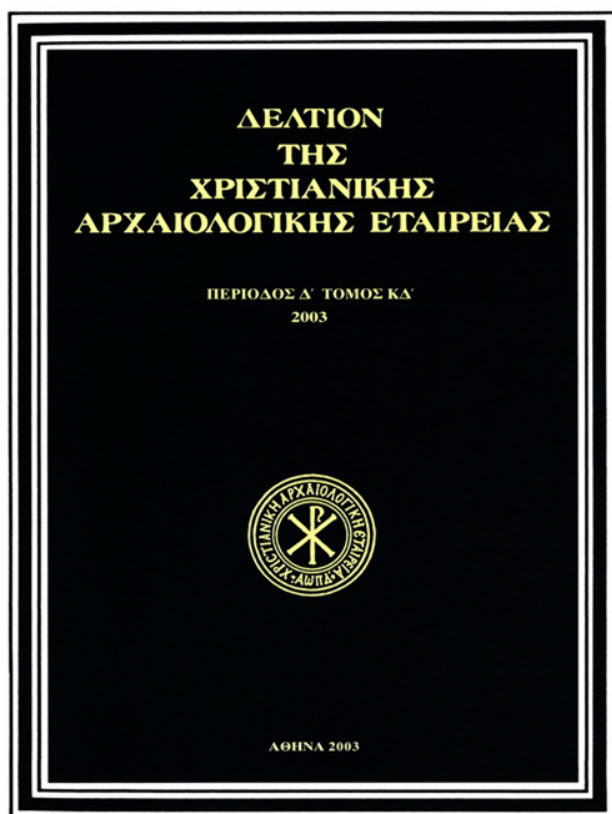


## Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 24 (2003)

Δελτίον ΧΑΕ 24 (2003), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη (1934-2000)



Μία παραναγνωσθείσα βυζαντινή επιγραφή στη Σάμο

Φανή ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ

doi: [10.12681/dchae.366](https://doi.org/10.12681/dchae.366)

### Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ Φ. (2011). Μία παραναγνωσθείσα βυζαντινή επιγραφή στη Σάμο. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 24, 45–54. <https://doi.org/10.12681/dchae.366>



# ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Μία παραναγνωσθείσα βυζαντινή επιγραφή στη  
Σάμο

---

Φανή ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ

Τόμος ΚΔ' (2003) • Σελ. 45-54

ΑΘΗΝΑ 2003

## ΜΙΑ ΠΑΡΑΝΑΓΝΩΣΘΕΙΣΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΣΤΗ ΣΑΜΟ

Η επιγραφή της παρούσας μελέτης βρίσκεται σε πύργο στο κάστρο του Πυθαγορείου της Σάμου και έχει δημοσιευθεί από τον Alfons Schneider το 1929 και την Renate Toelle-Kastenbein το 1974 (Εικ. 1-3)<sup>1</sup>. Είναι μαρμάρινη και έχει χτιστεί σε δεύτερη χρήση ως υπέρθυρο πάνω από ένα περιθύρωμα νεωτερικό. Το μήκος της είναι ίσο με το πλάτος του ανοίγματος (1,50 μ.). Το μάρμαρο της επιγραφής εδράζεται πάνω στο περιθύρωμα με την παρεμβολή μικρών κομματιών μαρμάρου και έχει μία ελαφρά κλίση προς τα εμπρός. Στα δύο άκρα έχει υποστεί φθορά καθώς και στο επάνω μέρος του, όπου η φθορά βαίνει αυξανόμενη από τα αριστερά προς τα δεξιά. Έτσι τα γράμματα προς το τέλος του πρώτου στίχου είναι και αυτά φθαγμένα στην κορυφή τους. Στο κάτω τμήμα του μαρμάρου ένα σπάσιμο έχει καταστρέψει μέρος της χρονολογίας.

Το ύψος των γραμμάτων κυμαίνεται μεταξύ 3,5 και 5 εκ. Η επιγραφή είναι ανάγλυφη, ενώ δεξιά και αριστερά υπάρχει ένας σταυρός που, αντίθετα από τα γράμματα,

είναι εγχάρακτος. Επίσης μεταξύ των γραμμάτων του δεύτερου στίχου παρεμβάλλονται δύο μικροί σταυροί, που είναι και αυτοί εγχάρακτοι και που επέχουν θέση τελείας. Η εργασία είναι μάλλον αμελής και το μέγεθος των γραμμάτων ποικίλλει. Ειδικά στο μέσον του δεύτερου στίχου τα γράμματα μικραίνουν αισθητά και εν συνεχεία μεγαλώνουν όλο και περισσότερο μέχρι το τέλος του στίχου. Ορθογραφικό λάθος όμως δεν υπάρχει.

Ο Α. Schneider και η R. Toelle-Kastenbein, που τον ακολούθησε, την απέδωσαν στον Νικηφόρο Φωκά. Βάσει της απόδοσής τους αυτής μερικοί σύγχρονοι ερευνητές τείνουν να είναι σχεδόν βέβαιοι ότι ο Νικηφόρος Φωκάς επανοχύρωσε τη Σάμο το 969 μ.Χ. και ότι η θριαμβευτική εκστρατεία του στην Κρήτη το 960 μ.Χ. είχε ξεκινήσει από τη Σάμο<sup>2</sup>. Έτσι απορρίπτονται ουσιαστικά τις πηγές που ως τόπο εξορήσεως της εκστρατείας παραδίδουν τα Φύγελα της Μικράς Ασίας<sup>3</sup>.

Ο Schneider είχε διαβάσει *πύργος δεσπότης Νικηφόρος* και μία χρονολογία με ψηφίο για τις εκατοντάδες ένα Υ,

1. A.M. Schneider, Samos in frühchristlicher und byzantinischer Zeit, *AM* 54 (1929), σ. 103 και 139-140:

+ ΚΕ ΙΥ ΑΕΟΘ.....μ]όνο<ν> εἰς εὐ ἐλπίζω οὐκ ἀποτ-  
γῶν. Πύργος δεσπότη <ον> Νικηφόρου> μηνί μαίω  
ἰν<δικτιῶνος> δώδεκα [του] ἔτους <ς> ΥΘΖ (=969).

R. Toelle-Kastenbein, Das Kastro Tigani. Die Bauten und Funde griechischer, römischer und byzantinischer Zeit, *Samos* XIV, Βόννη 1974, σ. 7:

ΚΕ ΙΥ ΑΕΟΘ.....Μ)ΟΝΟ(Ν) ΕΙC CE ΕΛΠΙΖΩ ΘΚ ΑΠΟΤΥ-  
ΓΧΑΝΩ ΠΥΡΓΙΟΣ ΔΕCΠΟΤ(ΟΥ) ΝΙΚ(ΗΦΟΡΟΥ) ΜΗΝΙ ΜΑΙΩ  
ΙΝ(ΔΙΚΤΙΩΝΟΣ) ΔΩΔΕΚΑ Τῶ ΕΤ(ΟΥC) (ς)ΥΘΖ.

Το 1971 η επιγραφή δεν διαβάστηκε καθόλου, βλ. *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, σ. 484-485.

2. E. Malamut, *Les îles de l'empire byzantin, VIIIe-XIIIe s.*, Παρίσι 1988, σ. 238-239, 279 και σημ. 62 (όμως παρά ταύτα στον τρίτο χάρτη της σ. 658 δίδει τα Φύγελα ως σημείο εξορήσεως). Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Προβλήματα σχετικά με τις μουσουλμανικές επιδρομές στη Σάμο κατά τον Μεσαίωνα (7ος-11ος αιώνες), *Πρακτικά συνεδρίου «Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα»*, Σάμος, Μάιος

1995, Α', Αθήνα 1998, σ. 163 και σημ. 88 και 91 (επανεκδοση στο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινά, τουρκικά, μεσαιωνικά. Ιστορικές συμβολές*, Αθήνα 2002, XVIII, σ. 257-278).

3. Συνεχιστής Θεοφάνους, VI, 10 (έκδ. Βόννης), σ. 475, στ. 21. Ψευδοσυμεών (έκδ. Βόννης), σ. 758, στ. 24. Μιχαήλ Ατταλειάτης (έκδ. Βόννης), σ. 224, στ. 9. H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Παρίσι 1966, σ. 115. W. Müller-Wiener, *Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Ionien*, *IstMitt* 11 (1961), σ. 76, σημ. 132. G. Huxley, A Porphyrogenitan Portulan, *GRBS* 17 (1976), σ. 299. V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs*, Αθήνα 1984, σ. 223. Δ. Τσουγκαράκης, Η βυζαντινή Κρήτη, εις Ν.Μ. Παναγιωτάκης (εκδ.), *Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός*, Α', Κρήτη 1987, σ. 357. Ο ίδιος, *Byzantine Crete from the 5th Century to the Venetian Conquest*, Αθήνα 1988, σ. 62-63. Για την ταύτιση των Φυγέλων, που αμφισβητείται μεταξύ του σημερινού Kuşadasi (Scalanova) και του σημερινού Kadikalesi (Αναίων) βλ. C. Foss, *Ephesus after Antiquity*, Cambridge 1979, σ. 123-125, στον οποίο παραπέμπει ο V. Christides, ό.π., σ. 222, και ο οποίος (Foss) κλίνει υπέρ του Kuşadasi, γιατί εκεί υπάρχει νησί, που οι πηγές αναφέρουν ότι υπήρχε στα Φύγελα.



Εικ. 1-2. Η επιγραφή στο κάστρο Πυθαγορείου της Σάμου.

κατ' αυτόν σίγουρο, και για τις δεκάδες και μονάδες *Ο* και *Ζ*, κατ' αυτόν πιθανά. Έτσι έδινε ένα έτος από κτίσεως κόσμου  $\text{ΙϚΥΟΖ}$  ( $= 6477-5508 = 969$ ), δηλαδή 969 από Χριστού Γεννήσεως, που είναι το τελευταίο έτος της βασιλείας και της ζωής του Νικηφόρου Φωκά. Όμως το *Υ* των εκατοντάδων, που νόμισε ότι διέκρινε ο Schneider, δεν υπάρχει καθόλου, ενώ τα δύο τελευταία ψηφία δεν είναι *Ο* και *Ζ*, δηλαδή 77, αλλά *Ϛ* (κόππα) και *Ζ*, δηλαδή 97. Επομένως η χρονολογία από Χριστού Γεννήσεως λήγει σε 89 και όχι σε 69, διότι  $\text{XX97-5508} = \text{XX89}$ . Έτσι, και αν ακόμη υπήρχε το *Υ* των εκατοντάδων, η χρονολογία θα ήταν 989 μ.Χ., δηλαδή 20 χρόνια μετά το θάνατο του Νικηφόρου Φωκά. Το *Υ* όμως των εκατοντάδων δεν υπάρχει. Το περίεργο ακαθόριστο σχήμα που φαίνεται στη θέση των εκατοντάδων δεν είναι γράμμα. Είναι φθορά και βρίσκεται σε επίπεδο πίσω από το επίπεδο των γραμμάτων της επιγραφής. Δίπλα υπάρχει ένα σπάσιμο του μαρμάρου και στο σημείο που μας ενδιαφέρει και που γειτονεύει με το σπάσιμο έχει φύγει ένα απολέπισμα από την επιφάνεια του μαρμάρου συμπαρασύροντας τα ψηφία των χιλιάδων και των εκατοντάδων. Το μόνο πραγματικό τμήμα επιγραφής που σώζεται στη θέση αυτή είναι μία μικρή κεραία αμέσως πάνω από την περιοχή της φθοράς (Εικ. 3-4). Αυτή η μικρή κεραία θα μπορούσε να εκληφθεί είτε ως σημείο βραχυγραφίας κάτω από το *Ν* του ανώτερου στίχου, δηλαδή του δεύτερου στίχου της επιγραφής, είτε ως ένα υπόλειμμα από το ψηφίο των εκατοντάδων είτε ακόμα ως ένα υπόλειμμα από το ψηφίο των χιλιάδων, αν το ψηφίο αυτό ήταν πολύ εξεζητημένα περίτεχνο και εκτεινόταν και πάνω από το ψηφίο των εκατοντάδων, πράγμα απίθανο σε μία επιγραφή γλυπτή και μάλιστα λιτή, όπως η παρούσα.

Ως προς το όνομα του Νικηφόρου φοβούμαι ότι δεν υπάρχει ούτε αυτό. Ο Schneider είχε διαβάσει στο δεύτερο στίχο  $\text{ΠΥΡΓΟΣ ΔΕΣΠΟΤ(ΟΥ)}$ . Στη θέση όμως αυτή το γράμμα που ακολουθεί τα γράμματα  $\text{ΔΕΣΠΟ}$  δεν είναι *Τ* αλλά ένα καθαρό και αδιαμφισβήτητο *Ι*. Δεν υπάρχει κανένα ίχνος οριζόντιας κεραίας για να διαβαστεί ως *Τ*, και η επιφάνεια του μαρμάρου στο σημείο αυτό είναι άριστη χωρίς ίχνος φθοράς. Στη συνέχεια ο Schneider είχε διαβάσει  $\text{ΝΙΚ(ΗΦΟΡΟΥ)}$ . Βέβαια, ακόμα και τα ονόματα των αυτοκρατόρων καμιά φορά συντέμνονται, όπως σε επιγραφή του Τζούρουλου (Συράλλου) του έτους 968, όπου υπάρχουν οι βραχυγραφίες  $\text{ΝΗΚΗ(ΦΟΡΟΥ)}$  και  $\text{ΔΕΣΠΟ(ΤΟΥ)}$ , αφού όμως παραπάνω στην επιγραφή έχει ήδη αναγραφεί πλήρης η φράση  $\text{ΕΠΗ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑ(ΤΟΡΟΣ)}$ <sup>4</sup>. Στην επιγραφή της Σάμου αντίθετα μία τόσο δραστική σύντμηση θα καθιστούσε το όνομα ακατάληπτο. Ούτε είναι δυνατόν να φαντασθεί κανείς εδώ μία αναλογία με τα nomina sacra, όπως  $\text{ΙC ΧC}$  κτλ., γιατί για τις βραχυγραφίες αυτές (δηλαδή των nomina sacrologum) υπάρχει μία γενική παραδοχή και είναι εύκολα αναγνώσιμες. Επομένως πιθανότερη είναι η ανάγωση  $\text{ΠΥΡΓΟΣ ΔΕΣΠΟΙΝΙΚ(ΟC)}$  με μία βραχυγραφία στο τέλος της λέξεως *δεσποινικός*<sup>5</sup>.

4. C. Asdracha, *Inscriptions byzantines de la Thrace orientale (VIII-XI s.)*, *ΑΔ* 44-46 (1989-1991), Μελέτες, αριθ. 81, σ. 292-296.

5. Μία άλλη ανάγωση θα ήταν *πύργος δεσποίνης Ίκανατίσης* εκλαμβάνοντας τη μικρή κεραία κάτω από το γράμμα *Ν* ως σημείο βραχυγραφίας και το όνομα *Ίκανατίσης* δραστικά συντετμημένο και επομένως ακατάληπτο. Είναι όμως παντελώς απίθα-



Εικ. 3. Σχεδιαστική απόδοση της επιγραφής (υπό Ν. Καλλιωντζή).

Μετά τα παραπάνω, οι πρώτες δύο σειρές της επιγραφής πρέπει μάλλον να διαβάζονται ως εξής:

*K(YPI)E I(HCO)Y X(PICT)E O Θ[EOC H]MΩN O EIC CE  
ΕΛΠΙΖΩΝ ΟΥΚ ΑΠΟΤ[Υ]*

*ΓΧΑΝΕΙ + ΠΥΡΓΟΣ ΔΕΣΠΟΙΝΙΚ(OC) + ΜΗΝΙ ΜΑΙΩ.*

Ο Schneider είχε επίσης παραναγνώσει τα εξής:

1) ΑΕ αντί ΧΕ για το Χ(PICT)Ε

2) Ο Θ αντί Ο Θ[EOC] ή Θ(EO)C

3) Μ]όνο[ν] αντί ή]μῶν

4) Εἰς σὲ ἐλπίζω οὐκ ἀποτυγχάνω αντί Ὁ εἰς σὲ ἐλπίζων οὐκ ἀποτ[υ]γχάνει.

Η R. Toelle-Kastenbein επανέλαβε την ανάγνωση του Schneider και στο δεύτερο στίχο διάβασε επιπλέον λανθασμένα ΠΥΡΓΙΟΣ αντί ΠΥΡΓΟΣ.

Τώρα τι σημαίνει ο όρος *δεσποινικός* εδώ; Διότι υπάρχει πιθανότητα να σημαίνει τον ανήκοντα στην Παναγία<sup>6</sup> ή τον ανήκοντα στην αυτοκρατορία<sup>7</sup>.

Στην πρώτη περίπτωση το κείμενο της επιγραφής παρουσιάζει μεγάλη αναλογία με μία επιγραφή του Εξαμιλίου της Θράκης, που είχαν δημοσιεύσει ο Παπαδόπουλος-Κεραμύς το 1887 και ο Λαμπουσιάδης το 1938, και ξαναδημοσίευσε η Κατερίνα Ασδραχά το 1988 χωρίς να έχει μπορέσει να τη δει<sup>8</sup>. Αρχίζει με μία επίκληση στον Παντοκράτορα, όμοια με την επίκληση προς τον

Χριστό που γίνεται στην παρούσα επιγραφή. Συνεχίζει με τη φράση «ὁ εἰς σὲ ἐλπίζων οὐκ ἀποτυγχάνει», πάλι όμοια με την παρούσα επιγραφή<sup>9</sup>, και καταλήγει με μία κάπως ασαφή και λίγο ακατάληπτη προσφορά προς την Θεοτόκο, που υποδηλώνει κυριότητα της Παναγίας, όπως κυριότητα της Παναγίας ενδέχεται να υποδηλώνει η φράση *πύργος δεσποινικός* στην επιγραφή



Εικ. 4. Λεπτομέρεια της επιγραφής, όπου η χρονολογία.

νη. Για τους Ικανάτους βλ. A.G.C. Savvides, A Prosopographical Note on the Hikanatoi of Byzantium. From Military Term to Family Surname, *BMGs* 25 (2001), σ. 221-229, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

6. Δ. Δημητράκου, *Μέγα λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, 3, Αθήνα 1949, λ. *δέσποινα*. Πρβλ. επίσης χρυσόβουλλον Αλεξίου Α' του Κομνηνού από Μαΐου 1087, στ. 34-38 και 61, εις Ε. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου, Α': Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980, αριθ. 5, σ. 45-46 (στο εξής: *Βυζαντινά έγγραφα*). Πρβλ. και το νεοελληνικό κύριο όνομα Δέσποινα προς τιμήν της Θεοτόκου, που πρέπει να έχει παλαιότερες ρίζες.

7. Δημητράκου, *Μέγα λεξικόν*, ό.π., λ. *δέσποινα* και *δεσποινικός*. Πρβλ. και τη μη θησαυρισμένη χρήση του όρου *δεσποινικός* κατωτέρω, υποσημ. 47.

8. C. Asdracha, *Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XII-XV s.)*, *AD* 43 (1988), Μελέτες, σ. 231-232, αριθ. 9.

9. Η φράση αυτή μαρτυρείται και αλλού σε κάστρο, συγκεκριμένα στο Άγιο Μανδύλιο, που ήταν κολλημένο σε πήλινη πλάκα ενδομημένη πάνω από πύλη των τειχών της Εδέσσης της Μεσοποταμίας. Schneider, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 139. R.A. Lipsius - M. Bonnet, *Acta Apostolorum Apocrypha*, Λειψία 1898, σ. 276 (ανατύπωση Hildesheim - Νέα Υόρκη 1972). Βλ. και *DACL* 4, 2, λ. *Edesse*, στ. 2106 (H. Leclercq).

της Σάμου. Δυστυχώς η επιγραφή του Εξαμιλίου είχε μεταφερθεί στην Κεσάνη από τα βουλγαρικά στρατεύματα κατά τους βαλκανικούς πολέμους και δεν είναι γνωστό αν σώζεται σήμερα. Η χρονολογία που της δίνει η Κατερίνα Ασδραχά στο 13ο-14ο αιώνα είναι απλώς κατά πιθανότητα, αφού δεν μπόρεσε να τη δει. Επίσης πιστεύεται ότι προέρχεται από εκκλησία, αλλά δεν αποκλείεται να προέρχεται και από κάστρο. Οι ομοιότητες πάντως με την επιγραφή της Σάμου είναι αρκετά σοβαρές και δεν αποκλείεται να υπάρξει τελικά κάποιος συσχετισμός, που προς το παρόν παραμένει μόνο υποθετικός. Εξάλλου, αν ο όρος *δεσποινικός* στην επιγραφή της Σάμου αναφέρεται σε κυριότητα της αυτοκρατορίας, τα χρονολογικά στοιχεία της επιγραφής προσφέρουν δύο δυνατότητες. Στον τρίτο στίχο της επιγραφής και πριν από το έτος αναφέρεται *ινδικτιών 12η*, πράγμα που είχε ενισχύσει τη γνώμη του Schneider για τη χρονολόγηση στο 969, γιατί το 969 συμπίπτει με δωδέκατη *ινδικτιώνα*. Όμως το έτος της επιγραφής δεν λήγει σε 69 αλλά σε 89. Τα άλλα δυνατά έτη, αυτά δηλαδή που λήγουν σε 89 και συμπίπτουν με δωδέκατη *ινδικτιώνα*, είναι το 789 και το 1089<sup>10</sup>.

Το 789 προϋποθέτει ένα *C* για τις εκατοντάδες και ένα πολύ περίτεχνο  $\varsigma$  για τις χιλιάδες ( $\varsigma C \varsigma Z$ , δηλαδή 6297-5508 = 789), όπου το περίτεχνο  $\varsigma$  θα ήταν μάλλον απίθανο γι' αυτή τη λιτή μαρμαρίνη επιγραφή. Το 1089 εξάλλου προϋποθέτει ένα  $\Phi$  για τις εκατοντάδες και

ένα οποιοδήποτε  $\varsigma$  για τις χιλιάδες ( $\varsigma \Phi \varsigma Z$ , δηλαδή 6597-5508 = 1089), οπότε η μικρή κεραία που σώζεται πάνω από την περιοχή της φθοράς και κάτω από το *N* της λέξης *δεσποινικός* μπορεί να είναι η κατακόρυφη κεραία του γράμματος  $\Phi$  των εκατοντάδων με μία μικρή κλίση προς τα αριστερά.

Από επιγραφική άποψη η χρονολόγηση της επιγραφής δεν είναι πολύ εύκολη, και μάλιστα λόγω της απλότητάς της. Το γεγονός ότι τα γράμματα είναι κεφαλαία δεν έχει ιδιαίτερη σημασία εφόσον πρόκειται για επιγραφή κτιρίου<sup>11</sup>. Συμπλήματα δεν έχει και μόνο τρία απλά συμπλέγματα γραμμάτων (ή μάλλον απλώς γράμματα εφαιπόμενα) παρουσιάζει, που αυτά συναντώνται ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή. Η δίφθογος ου γράφεται  $\delta$ . Βραχυγραφίες υπάρχουν στα *nomina sacra* *KE*, *IY*, *XE*, και ίσως στη λέξη *θεός*. Τόνοι δεν υπάρχουν. Υπάρχουν μόνο τα σύμβολα των βραχυγραφιών. Εκείνο όμως που είναι κάπως ασυνήθιστο είναι ότι πάνω από το γράμμα *I* παρουσιάζονται ενίοτε τα σημεία της διαιρέσεως (διαλυτικά) σε λέξεις μάλιστα όπου δεν χρειάζονται. Επίσης παρουσιάζονται σε ορισμένα μόνο και όχι σε όλα τα *I* της επιγραφής<sup>12</sup>. Οι αναλογίες των γραμμάτων δεν παρουσιάζουν επιμήκυνση. Το *A* έχει την οριζόντια κεραία τεθλασμένη. Αυτό είναι συνηθέστερο σε πρώιμες εποχές αλλά απαντά και αργότερα και μάλιστα στον 11ο αιώνα<sup>13</sup>. Το  $\Omega$  είναι άλλοτε καμπυλόγραμμο και άλλοτε τείνει να γίνειγωνιώδες, κυρίως

10. V. Grumel, *La chronologie*, Παρίσι 1958, σ. 250 και 256.

11. C. Asdracha - Ch. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines de Thrace* (VIII-XV s.), *ΑΔ* 35 (1980), Μελέτες, σ. 252.

12. Το σημείο της διαιρέσεως είναι συνηθέστερο σε επιγραφές της ύστερης αρχαιότητας καθώς και σε μεταβυζαντινές. A.C. Bandy (Μπέντης), *Χριστιανικά επιγραφαί τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1970, σ. 68, αριθ. 37, και σ. 13, που παραπέμπει στο W. Larfeld, *Handbuch der griechischen Epigraphik*, Λειψία 1907, II, σ. 564. A. Διαμαντάρα, 'Επιγραφαί ἐκ Λυκίας ἐν Μεγίστῃ (Καστελλορίζῳ)', *BCH* 23 (1899), σ. 333-339. Διαλυτικά απαντούν σε επιγραφή του τείχους της Ἀπρου, του έτους 1064, βλ. Asdracha, *ό.π.* (υποσημ. 4), αριθ. 90, σ. 309-311, πίν. 108b. Κατά τα λοιπά η επιγραφή της Ἀπρου είναι πολύ διαφορετική από της Σάμου και είναι και ανορθόγραφη. Όμως παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες ως προς τα γράμματα *A* και *I*, που έχουν ακρέμονα, και το γράμμα *A*, που και ακρέμονα έχει και η οριζόντια κεραία του εξέχει ενίοτε δεξιά και αριστερά, όπως στην επιγραφή της Σάμου. Επίσης το γράμμα *I* παρουσιάζει ενίοτε κατακόρυφο ακρέμονα, όπως στην επιγραφή της Σάμου. Τέλος, η κατακόρυφη κεραία του γράμματος  $\Phi$  είναι εξαιρετικά υπερυψωμένη, όπως είναι δυνατόν να συνέβαινε στην επιγραφή της Σάμου, πράγμα όμως που δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί αυτό είναι το σύνθημα για το γράμμα  $\Phi$ . Ένα *I* με το σημείο της διαι-

ρέσεως δηλώνεται ότι υπάρχει σε επιγραφή του Αυδημίου χρονολογούμενη κατά προσέγγισιν μεταξύ 12ου και 15ου αιώνας. Βλ. Asdracha, *ό.π.* (υποσημ. 8), αριθ. 2, σ. 224-226. Πρβλ. επίσης την επιτύμβιο επιγραφή του δεσπότη Ισαακίου Κομνηνού από την Κοσμοσώτεια των Φερών, των μέσων του 12ου αιώνα (Asdracha - Bakirtzis, *ό.π.* (υποσημ. 11), αριθ. 17, σ. 261-263, πίν. 66a. Y. Piatnitsky, *The Panagiarion of Alexios Komnenos Angelos and Middle Byzantine Painting*, εις O.Z. Pevny (εκδ.), *Perceptions of Byzantium and its Neighbors* (843-1261), Νέα Υόρκη 2000, σ. 45-46, εικ. 2), με προηγούμενη βιβλιογραφία, καθώς και επιγραφή του Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως από την περιοχή του ακρωτηρίου Ακρίτα της Βιθυνίας, του έτους 1176 (D. Feissel, *De Chalcédoine à Nicomédie. Quelques inscriptions negligées*, *TM* 10 (1987), αριθ. 52, σ. 432, πίν. III.1). Προφανώς το σημείο δεν έχει την έννοια της διαιρέσεως αλλά μάλλον αποτελεί απλό συμπλήρωμα του γράμματος *I* για να μη συγχέεται με τα παρακείμενα γράμματα.

13. Πρβλ. την επιγραφή της Παναγίας των Χαλκίων Θεσσαλονίκης, του έτους 1029, και τη σαρκοφάγο του πρωτοπαθαρίου Ιωάννου Σερρών, του έτους 1050 (N.K. Μουτσόπουλος, *Συμβολή στην μορφολογία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς, Λεύκωμα βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν*, Θεσσαλονίκη 1977, αριθ. 26, σ. 10-11, και αριθ. 28, σ. 11. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*

όταν εφάπτεται σε Ν. Τογωνιώδες Ω δεν απαντά συνήθως μετά τον 6ο αιώνα αλλά υπάρχουν και εξαιρέσεις. Ο αριθμός των ινδικτιώνων εδώ γράφεται ολογράφως και όχι με στοιχεία του αλφαβήτου, πράγμα σπάνιο για όλες τις εποχές<sup>14</sup>. Τα γράμματα Α, Δ, και Λ παρουσιάζουν ενίοτε μία κλίση της κορυφής τους προς τα αριστερά, που θυμίζει ένα είδος ακρέμονος, το οποίο εμφανίζεται κυρίως μετά το 12ο αιώνα. Στα χειρόγραφα όμως δεν είναι άγνωστο το είδος αυτό από πολύ νωρίτερα, όπου μάλιστα το Δ παρουσιάζεται με τέτοιο ακρέμονα ήδη από τον 5ο αιώνα<sup>15</sup>. Ίσως μία όμοια κλίση παρουσίαζε και η κατακόρυφη κεραία του προβληματικού Φ των εκατοντάδων. Το γράμμα Γ στη λέξη *πύργος* του δεύτερου στίχου παρουσιάζει κατακόρυφο ακρέμονα. Η μία δυνατότητα χρονολογίας, το 789, βρίσκεται μέσα στα χρονικά όρια της βασιλείας της Ειρήνης της Αθηναίας<sup>16</sup>. Τα γεγονότα της εποχής είναι:

1. Η 7η Οικουμενική Σύνοδος το 786/7, στην οποία μάλιστα συμμετέσχε ο επίσκοπος Σάμου Ηράκλειος<sup>17</sup> και η οποία στην αρχή μεν δημιούργησε μεγάλη αντίδραση αλλά, όταν οι εργασίες της τελείωσαν, ο σάλος ατόνισε αν και δεν κατέπαυσε εντελώς<sup>18</sup>.

2. Πολεμικές εμπλοκές στη Μικρά Ασία με τους Άραβες, που ίσως μάλιστα έφθασαν μέχρι τα παράλια του Αιγαίου<sup>19</sup>.

3. Η πρώτη διαμάχη μεταξύ της Ειρήνης και του γιου της Κωνσταντίνου ζ', που ξέσπασε το 790, διήρесе το στρατό και την κοινή γνώμη και οδήγησε σε επανάσταση των θεμάτων της Ασίας<sup>20</sup>.

Ίσως ο χαρακτηρισμός του πύργου ως δεσποινικού, ως ανήκοντος δηλαδή στην αυτοκρατορία, θα μπορούσε να συσχετισθεί εκ πρώτης όψεως με τα παραπάνω γεγονότα. Οι πιθανότητες όμως είναι πολύ μικρές. Το 789 είχε αφ' ενός κοπάσει η έρις για τις εικόνες και αφ' ετέρου δεν είχε ακόμα ξεσπάσει η διαμάχη μεταξύ Ειρήνης και Κωνσταντίνου ζ'. Για τις πολεμικές εμπλοκές με τους Άραβες στη Μικρά Ασία πολύ λίγα είναι γνωστά.

Εξάλλου, η χρήση του όρου *δεσποινικός* δεν οδηγεί σε μία τόσο πρόωπη εποχή. Βέβαια η Ειρήνη προσπάθησε να υποκαταστήσει και τελικά υποκατέστησε το γιο της στις βασιλικές εξουσίες και τους τίτλους. Όμως ο όρος *δέσποινα* σπανίως χρησιμοποιείται για την Ειρήνη και, όταν χρησιμοποιείται, η έννοια του είναι κάπως αμφίβο-

και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, Αθήνα 1988, σ. 127, σημ. 409), την επιγραφή του τείχους της Μεσημβρίας των Κωνσταντίνου Γ' Δούκα και Ευδοκίας (V. Velkov, *Inscriptions de Mesembria* (1956-1963), *Nessebre* 1 (1969), αριθ. 43, σ. 216-219, ενκ. 168), και την ωραιότερη κτητορική επιγραφή του 11ου αιώνα από τη Μοσυνόπολη (Asdracha - Bakirtzis, ό.π. (υποσημ. 11), αριθ. 10, σ. 251-252, πίν. 62c-e. A. Asdracha, εις H. Evans and W. D. Wixom (επιμ.), *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, κατάλογος έκθεσης, Νέα Υόρκη 1996, αριθ. 5, σ. 39 και εικόνες στη σ. 39). Η τείχιση και της Άλφρου και της Μεσημβρίας αποδίδονται από την Ασδραχά στην επιδρομή των Ουζών του έτους 1064-1065 (βλ. Asdracha, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 310-311). Πρβλ. επίσης την επιγραφή στο μετόχι του Οσίου Λουκά στο Αλιβέρι Ευβοίας, του έτους 1013-1014, όπου το Α έχει ενίοτε την οριζόντια κεραία τεθλασμένη (Γ. Βελένης, *Επιτεγόμενα σε επιγραφές του μετοχίου του Οσίου Λουκά Ευβοίας, Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ. Μοντσόπουλο*, Α', Θεσσαλονίκη 1990, σ. 353-361, πίν. 2-5).

14. Ολογράφως υπάρχει ο αριθμός της ινδικτιώνος σε επιγραφή του 5ου αιώνα σε ψηφιδωτό δάπεδο της Αμφιπόλεως (D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe s.*, BCH 1983, Supplement VIII, αριθ. 214, σ. 179-180, πίν. L).

15. D. Feissel, *Inscriptions byzantines de Ténos*, BCH 104 (1980), σ. 508-509.

16. A.D. Beihammer, *Nachrichten zum byzantinischen Urkundenwesen in arabischen Quellen (565-811)*, *Ποικίλα Βυζαντινά* 17, Βόννη 2000, σ. 419-426 και 439-474. P. Speck, *Flucht und Festnahme Konstantins VI*, εις P. Speck, *Ποικίλα Βυζαντινά* 18, Βόννη 2000, σ. 210-219. Ο ίδιος, *Eirene, das Waisenkind*, στο ίδιο, σ. 225-227. R.J. Lilie, *Byzanz*

*unter Eirene und Konstantin VI (780-802)*, Frankfurt am Main 1996.

17. Schneider, Samos, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 101. J. Darrouzès, *Listes épiscopales du Concile de Nicée (787)*, REB 33 (1975), σ. 54 και 57.

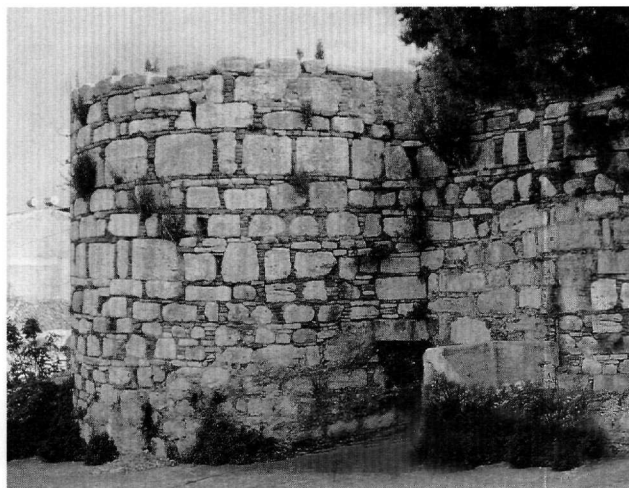
18. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (translated from the German by J. Hussey), Οξφόρδη 1968<sup>2</sup>, ανατύπωση Οξφόρδη 1989, σ. 179 (ελληνική μτφρ. Ι. Παναγόπουλος, Β', Αθήνα 1997, σ. 47).

19. J.B. Bury, *A History of the Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.)*, II, Λονδίνο 1889, σ. 492 (ανατύπωση Άμστερνταμ 1996). Ostrogorsky, ό.π., σ. 182 (ελληνική μτφρ. Ι. Παναγόπουλος, σ. 51-52). R.J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturwandlung der byzantinischen Staates im 7. und 8. Jhd.* (MBM 22), Μόναχο 1976, σ. 173-178. A. Santoro, *Byzantium and the Arabs during the Isaurian Period, 717-802 A.D.*, New Brunswick, N.J. 1978 (δακτυλογρ. διδασκ. διατριβή, Rutgers State University), σ. 329, 331, 340, 346. J.A. Arvites, *The Defense of Byzantine Anatolia during the Reign of Irene (780-802)*, εις S. Mitchell (επιμ.), *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia, Proceedings of a Colloquium held at University College, Swansea, April 1981*, Λονδίνο 1983, σ. 227, 230. P.E. Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I*, Αθήνα 1987, σ. 188-193. C.E. Bosworth, *Byzantium and the Syrian Frontier in the Early Abbasid Period, Bilad el-Sham during the Abbasid Period (132 A.H./A.D. 750-451 A.H./A.D. 1059)*, *Proceedings of the Fifth International Conference on the History of Bilad el-Sham* (επιμ. M.A. Bakhit -English and French Section), Amman 1991, σ. 60 (ανατύπωση, ο ίδιος, *The Arabs, Byzantium and Iran, Variorum Reprints* 1996, XII). C. Mango - R. Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History, A.D. 284-813*, Οξφόρδη 1997, σ. 637-638, σημ. 1, και σ. 652, σημ. 3.

20. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 16.

λη και ίσως δεν συνεπάγεται την ιδιότητα του βασιλέως. Στη μία από τις δύο περιπτώσεις που απαντά έχει μια γενικότερη έννοια σεβασμού προς αξιοσέβαστη κυρία. Ίσως να ενέχει αλλά ίσως και να μην ενέχει την έννοια του μονάρχη. Ίσως όμως να είναι και αμφίσημος. Στην άλλη περίπτωση διαβάζεται με πιθανότητα η λέξη ΔΕ-CPYNH (ανορθόγραφη μάλιστα) σε ένα μονόγραμμα ψηφιδωτό στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, όπου δεν είναι και απόλυτα βέβαιο ότι νοείται η λέξη δεσποίνης<sup>21</sup>. Τέλος, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, το δεύτερο γράμμα της χρονολογίας είναι μάλλον ένα Φ, δηλαδή 500, παρά ένα C, δηλαδή 200.

Πιθανότερη φαίνεται η άλλη δυνατή χρονολογία, το 1089, που βρίσκεται μέσα στα χρονικά όρια της βασιλείας του Αλεξίου Α' του Κομνηνού. Είναι η εποχή των επιδρομών του Τζαχάς, του σελτζούκου εμίρη της Σμύρνης<sup>22</sup>, οπότε είναι πολύ εύλογο να επανοχυρώθηκε το κάστρο της Σάμου. Την ίδια εποχή επανοχυρώνεται το κάστρο στο Παλιό Πυλί της Κω<sup>23</sup>. Επίσης το κάστρο των Αναίων, που ταυτίζονται από μερικούς με τα Φύγελα, αποδίδεται στον Αλέξιο Α' τον Κομνηνό<sup>24</sup> και είναι αξιοπρόσεκτη μία κάποια ομοιότης της κατασκευής ενός τμήματος του κάστρου αυτού με τμήμα του κάστρου της Σάμου (πρβλ. κυλινδρικό πύργο των Αναίων<sup>25</sup> με κυλινδρικό πύργο της Σάμου, Εικ. 5). Εξάλλου,



Εικ. 5. Κυλινδρικός πύργος στη βορειοανατολική γωνία του κάστρου Πυθαγορείου της Σάμου.

και στο κάστρο Παντέλιον της Λέρου, που αρχικά είχε παραχωρηθεί κατά το ήμισυ και εν συνεχεία στο σύνολο του στον όσιο Χριστόδουλο, υπάρχει αφιερωτική επιγραφή που ενδέχεται να ανήκει στην ίδια εποχή<sup>26</sup>. Η Malamut τοποθετεί την επανοχύρωση του κάστρου της Σάμου μετά την απελευθέρωση του νησιού, την οποία

21. E. Bensammar, La titulature de l'impératrice et sa signification, *Byz.* 46 (1976), σ. 250, 270, 284-289, όπου παραπέμπουν οι Κ. Νικολάου - Ε. Χρήστου, Οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για την άσκηση της εξουσίας από γυναίκες (780-1056), *Σύμμεικτα* 13 (1999), σ. 49-67.

22. P. Gautier, Défection et soumission de la Crète sous Alexis I Comnène, *REB* 35 (1977), σ. 217-221. J.C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance 963-1210*, Παρίσι 1990, σ. 93, αριθ. 118. Ο ίδιος, La résistance aux Turcs en Asie Mineure entre Mantzikert et la première croisade, *Ενψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, I, Παρίσι 1998, σ. 145-146. C. Foss, Byzantine Responses to Turkish Attack. Some Sites of Asia Minor, εις I. Ševčenko - I. Hutter (επιμ.), *Αετός. Studies in Honour of Cyril Mango*, Teubner 1998, σ. 154-171, πίν. 28-42. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Η βυζαντινή Ρόδος και οι Μουσουλμάνοι. Προβλήματα σχετικά με τις αραβικές και τις τουρκικές επιδρομές κατά τον νησιού από τα μέσα του 7ου έως τις αρχές του 14ου αιώνα*, Αθήνα 1995<sup>2</sup>, σ. 24-25. Ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 166-169. Ο ίδιος, Can we Refer to a Concerted Action among Rapsomates, Caryces and the Emir Tzachas between A.D. 1091 and 1093?, *Byz.* 70 (2000), Fascicule 1 (volume offert au Professeur Justin Mossay), σ. 123-134, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία (επανεκδόση, ο ίδιος, *Βυζαντινά, τουρκικά, μεσαιωνικά. Ιστορικές συμβολές*, Αθήνα 2002, XXVIII, σ. 365-378).

23. Κ. Τσουρής, Το Κάστρο στο Παλιό Πυλί της Κω και ο όσιος Χριστόδουλος ο Λατρινός, *Ιστορία, τέχνη, αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2-4 Μαΐου 1997*, Αθήνα

2001, σ. 365-373, εικ. 1-9. Μ. Μιχαηλίδου, Σ. Ντιντούμη, Π. Ανδρούδης, Αρχαιολογικές έρευνες στο Παλιό Πυλί της Κω, *Εικοστό Πρώτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2001, σ. 67. Ν.Δ. Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά κάστρα και οχυρώσεις της Κω*, Αθήνα 2002, σ. 3-4, 23-24, 80-84.

24. Ο C. Foss είχε αρχικά αποδώσει το κάστρο των Αναίων στον Μανουήλ Α' Κομνηνό (Foss, *Ephesus* (υποσημ. 3), σ. 125), αλλά αργότερα έτεινε να το αποδώσει στον Αλέξιο Α' Κομνηνό (C. Foss, The Defenses of Asia Minor against the Turks, *GOTHR* 27 (1982), σ. 184-185, εικ. 22 (ανατύπωση, ο ίδιος, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor, Variorum Reprints* 1996, V).

25. Müller-Wiener, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 76, πίν. 15.2.

26. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα*, σ. 53, που παραπέμπει στο H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure*, Βρυξέλλες 1922, αριθ. 142bis, σ. 52 (αναστατική ανατύπωση Σικάγο 1980). Για το Παντέλιο βλ. επίσης Α. Κατσιώτη, Ε. Παπαβασιλείου, Μεσοβυζαντινή γλυπτική στη Λέρο και τη Νίσυρο, *ΔΧΑΕ ΚΓ'* (2002), σ. 140-142, 145-146. Γενικότερα για τα κάστρα της εποχής βλ. H. Glykatzis-Ahrweiler, Les fortresses construites en Asie Mineure face à l'invasion seldjoudide, *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses, München* 1958, Μόναχο 1960, σ. 182-189 (ανατύπωση, η ίδια, *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, Variorum Reprints* 1971, XVII).

χρονολογεί στο 1092<sup>27</sup>. Όμως η επιγραφή της Σάμου, που προφανώς αναφέρεται σε ανοικοδόμηση του κάστρου, δίνει έτος [10]89 και μήνα Μάιο, αν βέβαια η ανάγνωση που προτείνεται εδώ είναι σωστή. Αυτό συμπίπτει χρονικά με την ολοκλήρωση της παραδόσεως των εδαφών στη Λέρο και τη Λειψώ, τα οποία παραχώρησε ο Αλέξιος Α' (1081-1118) στη μονή του Οσίου Χριστοδούλου. Το πρακτικόν της παραδόσεως, δηλαδή η αναφορά που υπέβαλε ο πατρίκιος Ευστάθιος ο Χαρσιανίτης, στρατηγός και προνοητής Σάμου, περιγράφοντας τα διάφορα στάδια της διαδικασίας, συντάχθηκε το ίδιο έτος με την επιγραφή της Σάμου, δηλαδή το 1089, και ίσως ακόμα και τον ίδιο μήνα Μάιο<sup>28</sup>.

Όπως προκύπτει από τα έγγραφα της Πάτμου οι παραχωρήσεις του Αλεξίου Α' προς τη μονή του Οσίου Χριστοδούλου έγιναν σταδιακά<sup>29</sup>. Αρχικά ο Αλέξιος είχε παραχωρήσει στη μονή του Παντελόπτου της Κωνσταντινουπόλεως τα νησιά Λέρο, Λειψώ και Φαρμακός<sup>30</sup>. Εκ παραλλήλου παραχώρησε στη μητέρα του Άννα τη Δαλασσηνή το ευαγές σέκρετον του Μυρελαίου, στο οποίο ανήκαν ήδη μεγάλες εκτάσεις στο θέμα των Θρακησίων<sup>31</sup>. Εν συνεχεία αποφασίσθηκε να προστεθούν στις κτήσεις αυτές του σεκρέτου, το οποίο είχε δοθεί πλέον στην Άννα, τα νησιά Λέρος, Λειψώ και Φαρμακός ύστερα από ανταλλαγή με άλλες κτήσεις του σεκρέτου, που αυτό θα έδινε στη μονή του Παντελόπτου.

Πριν όμως πραγματοποιηθεί η νέα αυτή παραχώρηση η βασιλομήτωρ Άννα συγκατατέθηκε να παραχωρηθεί στον όσιο Χριστόδουλο και τη μονή, που ίδρυε τότε ο όσιος στην Κω, ένα μέρος από τα νέα εδάφη τα προοριζόμενα για το σέκρετον του Μυρελαίου και συγκεκριμένα η Λειψώ και τμήματα της Λέρου συμπεριλαμβανομένου του ημίσεος του κάστρου Παντελίου. Για το σκοπό αυτό ο Αλέξιος εξέδωσε χρυσόβουλλον το Μάιο του 1087<sup>32</sup>.

Εν συνεχεία όμως, επειδή με τον τρόπο αυτό τμήματα της Λέρου περιήλθαν στη μονή του Οσίου Χριστοδούλου, ενώ άλλα τμήματα περιήλθαν στο σέκρετον του Μυρελαίου, ανέκνυσαν διαφορές και αντιδικίες μεταξύ των παροίκων εκατέρωθεν, τις οποίες εκλήθη ο στρατηγός να επιλύσει διά των υφισταμένων του. Συγχρόνως επαυξήθηκαν οι παραχωρούμενες στη μονή του Οσίου Χριστοδούλου εκτάσεις, γιατί η μονή διεκδίκησε επιπλέον και πήρε ολόκληρο το κάστρο Παντέλιον της Λέρου, ενώ αρχικά της είχε παραχωρηθεί μόνο το ήμισυ.

Εκτός αυτών, ενώ ο Αλέξιος είχε προηγουμένως επικυρώσει παλαιότερη παραχώρηση προς τη μονή του Οσίου Χριστοδούλου διαφόρων εδαφών στην Κω, όπου η μονή είχε αρχικά εγκατασταθεί<sup>33</sup>, η απόφαση αυτή τροποποιήθηκε και τα εδάφη της Κω αντηλλάγησαν με την Πάτμο ολόκληρη, όπου τελικά μεταφέρθηκε η μονή<sup>34</sup>. Λόγω των επανειλημμένων ανταλλαγών και αντιδικιών πέρασαν δύο χρόνια (1087-1089) ώσπου να συμπληρωθεί και να ολοκληρωθεί η παραχώρηση προς τη μονή, οπότε συνετάγη τελικά από το στρατηγό το πρακτικόν της παραδόσεως<sup>35</sup>.

Όπως αναφέρθηκε ήδη το σέκρετον του Μυρελαίου και η Άννα η Δαλασσηνή ως εξουσιασριά του είχαν ήδη μεγάλες εκτάσεις στο θέμα των Θρακησίων<sup>36</sup>. Επομένως δεν είναι αδύνατον και κτήσεις στη Σάμο να είχαν κάποτε στο παρελθόν παραχωρηθεί στο σέκρετον και κατ' επέκτασιν στην Άννα.

Στο χρυσόβουλλον του 1087, με το οποίο παρεχωρείτο η Λειψώ και μέρος της Λέρου στη μονή του Οσίου Χρι-

27. Malamut, *Les îles* (υποσημ. 2), σ. 279. Σαββίδης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 169. Βλ. επίσης Savvides, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 123-134, όπου εξετάζεται το θέμα της χρονολογήσεως της δράσεως του Τζαχάς, χωρίς όμως να συνεξετάζονται τα έγγραφα της Πάτμου (Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα*, σ. 40-77, και κυρίως Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου, Β': Δημοσίων λειτουργιών*, Αθήνα 1980, σ. 36-81).

28. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ό.π., αριθ. 52, πρακτικόν παραδόσεως του στρατηγού και προνοητού Σάμου Ευσταθίου του Χαρσιανίτου, σ. 46-69. Gautier, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 218.

29. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα*, χρυσόβουλλον αριθ. 4, σ. 31-39, χρυσόβουλλον αριθ. 5, σ. 40-54, χρυσόβουλλον αριθ. 6, σ. 55-68. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ό.π. (υποσημ. 27), πρακτικόν αριθ. 51, σ. 36-45, πρακτικόν αριθ. 53, σ. 70-75, πρακτικόν αριθ. 52, σ. 46-69.

30. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα*, χρυσόβουλλον αριθ. 5, στίχ. 15-17, σ. 44.

31. N. Oikonomides, *L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XI s.*, *TM* 6 (1976), σ. 139 και σημ. 88 (ανατύπωση, ο ίδιος, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade, Variorum Reprints* 1992, X). Σ.Γ. Γεωργίου, *Η Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 της μονής της Πάτμου*, *Βυζαντινά* 21 (2001), σ. 142, και σημ. 22 (ευχαριστώ την κα Αγγελική Κατσιώτη, επιμελήτρια της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, για την επισήμανση της μελέτης αυτής).

32. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα*, χρυσόβουλλον αριθ. 5, σ. 40-54. Πρβλ. και σχετικόν πιττάκιον Άννης της Δαλασσηνής, ό.π., αριθ. 47, σ. 331-335.

33. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα*, χρυσόβουλλον αριθ. 4, σ. 31-39.

34. Ό.π., χρυσόβουλλον αριθ. 6, σ. 55-68.

35. Βλ. υποσημ. 28.

36. Βλ. υποσημ. 31.

στοδοδούλου<sup>37</sup>, αναφέρεται ότι ο Αλέξιος διέταξε να διαγραφούν οι παραχωρούμενες στον όσιο Χριστόδουλο εκτάσεις από το πρακτικόν το οποίο συνετάσσετο υπέρ του σεκρέτου του Μυρελαίου, και οι εκτάσεις αυτές οι παραχωρούμενες στον όσιο Χριστόδουλο να μην περιληφθούν στη νέα απογραφή των εδαφών του σεκρέτου, ώστε να μην τις διεκδικήσει ποτέ το σέκρετον και να εξασφαλισθούν έτσι τα δικαιώματα της μονής έναντι κάθε τυχόν διεκδίκησης από το σέκρετον. Άρα υπήρχε μέριμνα για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων και των δύο πλευρών, δηλαδή της μονής του Οσίου Χριστοδούλου αφ' ενός και του σεκρέτου του Μυρελαίου αφ' ετέρου. Στο χρυσόβουλλον αναφέρεται ρητά ότι επρόκειτο να γίνει απογραφή των «λοιπών» κτήσεων του σεκρέτου. Δεν διευκρινίζεται όμως αν ως «λοιπά» θεωρούνται όσα απέμειναν στο σέκρετον από τα εδάφη που αρχικά παρεχωρούντο στη μονή του Παντεπόπτου, μετά την αφαίρεση των εδαφών εκείνων που παραχωρήθηκαν τελικά στη μονή του Οσίου Χριστοδούλου (είχαν απομείνει η Φαρμακός και τμήμα της Λέρου), ή αν ως «λοιπά» θεωρούνται όλα τα εδάφη του Μυρελαίου, στο σύνολο τους, μετά την αφαίρεση των εδαφών εκείνων που παραχωρήθηκαν στη μονή του Οσίου Χριστοδούλου και εκείνων που το σέκρετον παραχώρησε στη μονή του Παντεπόπτου ως αντάλλαγμα<sup>38</sup>. Στη δεύτερη περίπτωση μεταξύ αυτών των «λοιπών» εδαφών του σεκρέτου μπορεί να ήταν και κτήσεις στη Σάμο.

Εις πάσαν περίπτωσιν, είτε επρόκειτο να γίνει μία συνολική απογραφή είτε όχι, αν υπήρξαν ποτέ κτήσεις του σεκρέτου στη Σάμο, είναι πιθανό, μόλις ολοκληρώθηκαν πια οι παραχωρήσεις προς τη μονή του Οσίου Χριστοδούλου και μόλις συνέταξε το πρακτικόν της παραδόσεως ο στρατηγός, να θεώρησε σκόπιμο να τονίσει ότι το κάστρο της Σάμου είναι δεσποινικό, ότι ανή-

κει δηλαδή στη βασιλομήτορα. Μία τέτοια διευκρίνιση για το ιδιοκτησιακό καθεστώς του κάστρου της Σάμου ίσως ήταν χρήσιμη, γιατί μέσα στα δύο χρόνια 1087-1089 οι παραχωρούμενες και ανταλλασσόμενες εκτάσεις υπέστησαν τροποποιήσεις, που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε σύγχυση των πραγμάτων στην περιοχή και σε πιθανές διεκδικήσεις είτε εκ μέρους της μονής του Οσίου Χριστοδούλου είτε και εκ μέρους της μονής του Παντεπόπτου. Εξάλλου, η μονή του Οσίου Χριστοδούλου είχε ήδη δείξει επεκτατικές τάσεις. Είχε διεκδικήσει και πάρει ολόκληρο το κάστρο Παντέλιον της Λέρου, ενώ αρχικά της είχε παραχωρηθεί μόνο το μισό<sup>39</sup>. Την ύπαρξη τέτοιων τάσεων, τις οποίες θέλησε να περιστείλει, υποδηλώνει η πρόβλεψη που περιλαμβάνεται στο χρυσόβουλλον περί ανταλλαγής των κτήσεων της Κω με το νησί της Πάτμου, η οποία διαλαμβάνει ότι η μονή δεν θα έχει δικαίωμα επέκτασης σε άλλα νησιά εκτός από τη Λειψώ και τα τμήματα της Λέρου που της είχαν ήδη παραχωρηθεί<sup>40</sup>. Μεταγενέστερα βέβαια η πρόβλεψη αυτή δεν τηρήθηκε<sup>41</sup>.

Είναι τέλος πιθανό ακριβώς τότε, το Μάιο του 1089, ο Ευστάθιος ο Χαρσιανίτης, στρατηγός και προνοητής Σάμου, να πραγματοποίησε επανοχύρωση του κάστρου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, και ακριβώς τότε να έστησε την επιγραφή για να μνημονεύσει τις νέες κατασκευές, οπότε με την ευκαιρία αυτή μνημόνευσε και το γεγονός ότι ο πύργος είναι δεσποινικός.

Ο εν λόγω στρατηγός<sup>42</sup> είχε στην αρμοδιότητά του την ευρύτερη περιοχή της Σάμου και ήταν συγχρόνως «άνθρωπος» (άνθρωπος του περιβάλλοντος θα λέγαμε σήμερα) της Άννης της Δαλασσηνής<sup>43</sup>. Διεξήγαγε διά των υφισταμένων του όλη τη διαδικασία των αλληπάλληλων απογραφών και μεταβιβάσεων προς τη μονή του Οσίου Χριστοδούλου και της επιλύσεως των διαφο-

37. Βλ. υποσημ. 32.

38. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα*, σ. 51, σχόλια για το στίχο 44 του χρυσοβούλλου 5. Βλ. και ό.π., αριθ. 47 (πιπτάκιον Άννης Δαλασσηνής), στίχ. 5-9, σ. 333.

39. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ό.π. (υποσημ. 27), πρακτικόν αριθ. 52, στίχ. 162-172, σ. 58-59.

40. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα*, χρυσόβουλλον αριθ. 6, στίχ. 16-17, σ. 60, και στίχ. 23-24, σ. 61.

41. Ό.π., σ. 67, σχόλιο στο στίχο 11 του χρυσοβούλλου 6.

42. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ό.π. (υποσημ. 27), πρακτικόν αριθ. 52, στίχ. 3-4, σ. 51, και στίχ. 183, σ. 59, και πρακτικόν αριθ. 53, στίχ. 186, σ. 72.

43. Ό.π., σ. 64-65 και 47-49. A.G.C. Savvides, On the Prosopography of the Byzantine Maritime Theme of Samos, *Βυζαντινά* 18 (1995-1996),

*Αφιέρωμα στη μνήμη του Καθηγητή Παναγιώτη Κ. Χρήστου*, αριθ. 26, σ. 271-272 (επανεκδοση, ο ίδιος, *Βυζαντινά, τουρκικά, μεσαιωνικά. Ιστορικές συμβολές*, Αθήνα 2002, I, αριθ. 26, σ. 23-24). Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα*, σ. 50. Η Κόλλιας, *Ιστορικές πληροφορίες από το Αρχείο της Μονής Πάτμου για την μεσαιωνική Λέρο, Ιωνίας Άκρον - Λέρος - Τόμος αφιερωμένος στη μνήμη του Διον. Οικονομόπουλου (1830-1890)*, Αθήνα 1993, σ. 79 (ευχαριστώ την κ. Αγγελική Κατσιώτη, επιμελήτρια της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, για την επισήμανση και της μελέτης αυτής). Τον Ευστάθιο Χαρσιανίτη θεωρεί ως πιθανό ανακαίνιστή του κάστρου στο Παλιό Πυλί της Κω ο Κ. Τσουρής, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 373. Για τους οικείους ανθρώπους βλ. J. Verpeaux, Les oīkeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, *REB* 23 (1965), σ. 88-99.

ρών<sup>44</sup> και αντίστοιχα είχε την υποχρέωση να πραγματοποιήσει και την τελική παράδοση προς τον εκπρόσωπο του σέκρετου του Μυρελαίου των νέων εδαφών, που παρεχωρούντο στο σέκρετον και που ανήκαν στην περιοχή της δικής του χωρικής αρμοδιότητας<sup>45</sup>.

‘Άλλες περαιτέρω ενδείξεις υπέρ της αποδόσεως αυτής στο 1089 και την Άννα τη Δαλασσηνή είναι:

1. Ότι η Άννα πολύ συχνά εκκαλείτο δέσποινα με την έννοια της βασιλικής εξουσίας, όχι μόνο επειδή ήταν μητέρα του αυτοκράτορα αλλά και επειδή συχνά διετέλεσε αντιβασιλίς<sup>46</sup>.

2. Ότι η αλάνθαστη ορθογραφία της επιγραφής οδηγεί προς το τέλος του 11ου αιώνα, μία εποχή πολιτιστικής ακμής, και προς ανθρώπους του περιβάλλοντος της ιδιαίτερα μορφωμένης Άννης της Δαλασσηνής.

Ο θεσμός των δεσποινικών κτημάτων ήταν πολύ διαδεδομένος την εποχή αυτή. Δεσποινικά κτήματα είχε και η Σκλήραινα στην περιοχή της Εφέσου, στην ίδια δηλαδή περιοχή<sup>47</sup>.

Εκ πρώτης όψεως μπορεί να μη φαίνεται εύλογη η απεμπόληση της κυριότητας ενός φρουρίου, μιας δηλαδή στρατιωτικής βάσεως, που είχε σημασία για την κρατική ασφάλεια. Όμως ήδη κατά τα τέλη του 11ου αιώνα συνηθίζετο η παραχώρηση (συνήθως χωρίς κληρονομικό δικαίωμα) μικρών φρουρίων ακόμα και σε ιδιώτες, ώστε να δαπανούν αυτοί για τη συντήρησή τους, πράγμα που και οι ίδιοι επιζητούσαν για τη δική τους ασφάλεια<sup>48</sup>. Δεν αποκλείεται επομένως το κάστρο της πόλεως Σάμου να είχε παραχωρηθεί στο ευαγές σέκρετον της μονής του Μυρελαίου που ανήκε στην Άννα τη Δαλασσηνή, οπότε θα ήταν εύλογος ο χαρακτηρισμός του ως δεσποινικού. Έτσι, τις περισσότερες πιθανότητες συγκεντρώνει η βασιλομήτωρ Άννα η Δαλασσηνή και μία ανάγνωση της επιγραφής ως εξής:

K(YPI)E I(HCO)Y X(PICT)E O Θ[EOC H]MΩN O EIC CE  
ΕΛΠΙΖΩΝ ΟΥΚ ΑΠΟΤ[Υ]  
ΓΧΑΝΕΙ + ΠΥΡΓΟΣ ΔΕΣΠΟΙΝΙΚ(OC) + ΜΗΝΙ ΜΑΙΩ  
ΙΝΔ(ΙΚΤΙΩΝΙ Δ)ΩΔΕΚΑΘΗ ΕΤ[ΟΥC ςΦ]ϋΖ (=1089 μ.Χ.).

44. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ό.π. (υποσημ. 27), πρακτικόν αριθ. 52, στίχ. 42-48, σ. 53, στίχ. 131-147, σ. 57, στίχ. 162-172, σ. 58-59.

45. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα*, αριθ. 47 (πιπτάκιον Άννης Δαλασσηνής), στίχ. 8, σ. 333. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ό.π. (υποσημ. 27), αριθ. 52 (πρακτικόν παραδόσεως), στίχ. 26-29, σ. 52.

46. Bensammar, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 261, σ. 270 και σημ. 4, σ. 286-287 και σημ. 73 και 74.

47. N. Oikonomides, Saint George of Mangana, Maria Scleraina and the “Malyj Sion” of Novgorod, *DOP* 34-35 (1980-1981), σ. 239-246. M. Kaplan, Maisons impériales et fondations pieuses. Réorganisation de la fortune impériale et assistance publique de la fin du VIII à la fin du X s., *Byz.* 61 (1991), σ. 363, σημ. 127. Για δεσποινικά κτήματα γενικότερα βλ. H. Ahrweiler, L’histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIII siècle, *TM* 1 (1965), σ. 66 και 161-163 (ανατύπωση, η ίδια, *Byzance. Les pays et les territoires*, Variorum Reprints, 1976, IV). Για τα ευαγή σέκρετα ιδιαίτερα βλ. H. Glykatzis-Ahrweiler, La concession

des droits incorporels. Donations conditionnelles, *Actes du XII CIEB, Ochride, 10-16 septembre 1961*, II, Βελιγράδι 1964, σ. 103-114 (ανατύπωση, η ίδια, *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum Reprints 1971, I). Oikonomides, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 138-141. M. Kaplan, Quelques aspects des maisons divines du VI au IX s., *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, Α’, Ρέθυμνο 1986, σ. 70-96. E. Malamut, Nouvelle hypothèse sur l’origine de la maison impériale des Manges, στο ίδιο, σ. 127-134. M. Kaplan, Maisons impériales, ό.π. (στην παρούσα υποσημ.), σ. 340-364.

48. N. Oikonomides, The Donation of Castles in the Last Quarter of the 11th Century, *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Χαϊδελβέργη 1966, σ. 414 (ανατύπωση, ο ίδιος, *Documents et études sur les institutions de Byzance*, Variorum Reprints 1976, XIV). Glykatzis-Ahrweiler, ό.π. (υποσημ. 26), σ. 182-189. M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VI au XI s. Propriété et exploitation du sol*, Παρίσι 1992, σ. 245.

## A MISINTERPRETED BYZANTINE INSCRIPTION AT SAMOS

At close examination the inscription at the castle of Samos, published originally by Alfons Schneider in *Athenische Mitteilungen* 1929 (Figs 1-3), reads ΠΥΓΓΟC ΔΕCΠΟΙΝΙΚ(ΟC) and not ΠΥΓΓΟC ΔΕCΠΟΤ(ΟΥ) ΝΙΚ(ΗΦΟΡΟΥ) as previously believed. Also the surviving last two letters of the date are definitely ςΖ (i.e. 97 of a year of Creation = 89 of an AD) and not ΟΖ (i.e. 77 of a year of Creation = 69 of an AD) as was also believed previously. Consequently the inscription cannot be connected with the Emperor Nicephoros Phocas (AD 963-969).

Since indiction 12 is given along with the date on line 3, the only possible dates are AD 789 and AD 1089, the second one being the likeliest.

The adjective δεσποινικὸς may imply ownership either of Our Lady or of the empress. In the first case there is a strong resemblance with an inscription of Hexamilion in Thrace, published of old, not seen in recent years, and only tentatively ascribed to a church and dated to the thirteenth-fourteenth century. The attributions being only tentative its provenance may well be from a castle and its date may not necessarily fall within the above limits. In the second case, i.e. if ownership of the empress is implied, it may be either the Empress Eirene the Athenian (AD 789) or more likely the Queen-Mother Anna Dalassene (AD 1089).

A number of imperial chrysobulls and other documents kept in the archives of the Monastery of Saint John the Theologian on the island of Patmos afford detailed information about the granting of lands by the Emperor Alexios I (AD 1081-1118) to the monastery which was originally being founded by Hosios Christodoulos on the island of Cos (later transferred to Patmos). Specifically extensive lands were in

the process of being donated by the emperor to the charity of the Monastery of Myrelaion in Constantinople, owned by the Queen-Mother Anna Dalassene, whereupon Anna consented that part of these be donated instead to the Monastery of Hosios Christodoulos. It appears from the relevant documents that it was provided that the respective properties, i.e. that of the charity of the Myrelaion on the one hand and that of the Monastery of Hosios Christodoulos on the other, should be carefully inventoried and that there should be allowed no ground for confusion in the future. The process of handing over the donated lands to the monastery was finally concluded in AD 1089, shortly after the month of April.

So a guess may be formulated that Samos was perhaps among the lands that had some time in the past been donated to the charity of the Myrelaion, that it was subsequently not meant to be passed over to Hosios Christodoulos, and that when the donation to Hosios Christodoulos was finally implemented in 1089, the inscription was set up at Samos, so that no claims might be put forward in the future by the Monastery of Hosios Christodoulos.

This is no more than a mere guess. In any case the donation of castles to private or semi-private ownership was a common practice in the eleventh century.

Incidentally this was the time when the islands were infested by the incursions of the Seljuk emir Tzachas, and it is likely that the setting up of the inscription coincided with a reconstruction of the castle of the city of Samos by way of defense. The reconstruction of castles at the time is also attested at the islands of Cos and Leros and possibly at Anaia on the Asia Minor littoral just opposite Samos.